

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР · Іван ДРАЧ · Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН · Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК · Френк СИСИН · Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК · Віктор БРЕХУНЕНКО · Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ · Василь ДАНИЛЕНКО · Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК · Олександр МАВРІН · Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ · Юрій МИЦИК · Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА · Руслан ПИРІГ · Валерій СМОЛІЙ
Ольга ТОДІЙЧУК · Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ · Ярослав ФЕДУРОК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 3

Серія:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
(1907 — березень 1917)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2005

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга”*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 3:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, кандидат історичних наук)
Світлана ПАНЬКОВА (старший науковий співробітник)

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автор передмови та коментарів: Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського — Варвара ШУЛЬГА

Переклад з російської статей — Іван СВАРНИК

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-453-0 (т. 3)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2005
© Передмова, коментарі, С.Панькова, 2005
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2005

hrushevsky.nbuv.gov.ua

РОЗДІЛ I

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ
З ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ
ТА ЗБІРОК (1907–1914)

Pro domo sua.
~~Щодо камірамузи Наумов і Вістника.~~

162
1

Літературно-науковому Вістнику про
довесом перебути на новім ґрунті зарос
че на поганку, куди ушли. Під час загаль-
но Київського процесу попустило його редакція
і котрому ^{те} забрало редакційні рукописи; не-
легальна нігас не знайдемо, але рукописи
всі ~~ти~~ ^{ти} поклали в архіві півтора тижня,
поки їх вернули. Вернули рукописи - внаслід
заборона. ^{Задорожського} на М.Вістника на весь час воєнною
стану за введене направлення. "Та на існують
воєнний стан ^{3/10} ~~засадити~~ ^{сигнал}, і
заборона сама собою протала. Так що хоч і
і у військов у порозуміння з видавцем Літературно
Українського інтелігенція, щоб посилає свій
журнал передмісничка М.Вістника під
час заборони, але ^{некористування} ~~не~~ з собою
ідею Літ. Передмісничка М.Вістника де
історично свій журнал, якщо можливо і продати
на місто дає, де вирішу Каміраму.

Автограф першої сторінки статті "Pro domo".
Оригінал зберігається в ЦДІАУЛ (ф. 401, оп. 1, спр. 39, арк. 1—6).

НОВА ДУМА І УКРАЇНЦІ

Потрохи вирисовується перед нами, хоч дуже ще в неясних контурах, склад нової Думи*, а з тим стає можливим думати про те, чого ми, українці, можемо домагатися від неї й чого сподіватись. Свідомих українців в нову Думу пройшло мало*, менше навіть, як у попередню. Між національно неозначеними депутатами з України багато пройшло правих, з якими депутатам-українцям буде не по дорозі. Так що такого числа членів Українського клубу, який мав він торік*, в сій Думі, не можна сподіватися*. Але він, очевидно, все-таки буде замітною величиною, і се обов'язок тих свідомих українців, які пройшли в нинішню Думу, і тих українських елементів, які брали участь в організації торішнього Українського клубу, подбати про те, щоб він не тільки був якнайбільше численний — мав якнайбільше членів, але й був як можна найбільше організований. В сім депутатам нової Думи повинні прийти на підмогу з своїм досвідом і практикою українці — члени першої Думи й петербурзька громада українська, що працювала торік разом з ними, і українська преса, й українське громадянство загалом.

Концентрація українських елементів в Думі можлива, розуміється, тільки наліво. Уже в першій Думі депутати-українці переконалися, що з двох великих блоків її — кадетського (кадетську партію, властиво, не можна ще й тепер вважати чимсь іншим, як ліберальним блоком) і трудового, українцям ближчий сей другий, ніж перший. По тій еволюції, яку перейшли кадети за минулий рік, здається, се переконання могло тільки скріпитися. Тим часом концентрація українських елементів в новій Думі, мабуть, повинна мати місце між лівим крилом кадетської групи і лівим крилом Думи — тим часом, як напр., поляки будуть концентруватися, очевидно, направо, між правою стороною кадетів і правим крилом Думи. Щодо самих кадетів, зрештою, ще трудно вгадати, в який бік вони будуть хилитися — в лівий, як за першої Думи, чи в правий, куди подалися вони після її розпуску. Але їх вагання не повинно впливати на становище наших депутатів.

Гіркий досвід першої Думи, коли наші депутати, зв'язавшись з ріжними російськими партіями при виборах, почувли себе зв'язаними потім і в Думі, показав, яке шкідливе таке зв'язування. Через нього не можна було дійти до тіснішої організації Українського клубу, і українські організації прийшли до пересвідчення, що українці на виборах не повинні виступати членами російських партій. На жаль, сього не додержано на нинішніх виборах. Зістається жадати, щоб наші депутати, навіть зв'язані з тою чи іншою російською організацією, дбали про те, щоб забезпечити собі можливо широко свободу в національній справі,

і в організації Українського клубу попіклувалися завести можливу одностайність і солідарність.

Повинні вони зазначити своє преемство, тяглість з Українським клубом першої Думи, тісні моральні зв'язі з ним. А першою ознакою цього буде, коли вони переймуть й сповнять те, що не встиг зробити перший Український клуб через нагле розпущення Думи. Говорю про декларацію українського національного становища. Декларація ся містила програму мінімум українського народу і була прийнята депутатами першого клубу у зовсім виробленій формі. Її мали вони запропонувати Думі, коли вона перейде до реформи місцевого самоуправління, так близько зв'язаної з справою української автономії. Дума була розпущена нагло, перше ніж перейшла до питання про реформу самоуправління й декларація, на превеликий жаль, зісталася не запропонованою¹. Національні домагання українців лишилися не зазначені. Актом пієтизму українських депутатів нової Думи до першого клубу буде, коли вони переймуть сю декларацію в незмінній формі й запропонувать її Думі. І запропонувать зараз, в самих початках, щоб знову не ризикувати з огляду на непевну будучність і сеї нинішньої Думи.

Так, як вирисовується тепер сфера діяльності нової Думи, в ній нема чого сподіватися не тільки рішення, а навіть серйозних дебатів в національній справі. Хіба якби вона пожила не місяці, а роки. Забезпечення перших основ горожанського життя і запорука конституційного устрою відсуває всякі інші справи на другий план. Але становище українського народу мусить бути зазначене без відкладання. І се власне повинен зробити новий Український клуб*, запровадивши Думі декларацію попереднього клубу.

---

¹ Зміст її був поданий мною у статті "Наши требования"* в № 5 "Українсько-го вестника". Завтра буде поданий переклад її у нас*.

редплатників (Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 561, с. 6–7; лист М.Котика та П.Лаврова до М.Грушевського від 24 листопада 1907 р.), у Східній, Західній Галичині та Буковині їх було 791 (див.: *Олесницький Є.* Статистика національної свідомості нашої інтелігенції // *Діло*. — 1908. — 10 січня (28 грудня)). Ці цифри засвідчують фактично рівну кількість передплатників у 1907 р. як у Галичині, так і Наддніпрянській Україні. Вірогідно, своїми порівняннями на користь Галичини М.Грушевський намагався в такій формі заохотити читачів підросійської України до передплати ЛНВ.

с. 10 ...на цілу соборну Україну маємо тепер... одну щоденну газету, один тижневик і один місячник — тут М.Грушевський мав на увазі лише видання Наддніпрянської України, зокрема, газету “Рада”, тижневик “Рідний край” та журнал “Літературно-науковий вістник”. Окрім цього, на початку 1907 р. у Києві виходив також науковий та літературно-публіцистичний журнал “Україна”, у Могилеві-Подільському — тижневик “Світова зірниця” (див.: *ЦДІАУК*, ф. 295, оп. 1, спр. 139, арк. 84 зв., 87, 88 зв.; *Доманицький В.* Українська преса в 1906 році // *Україна*. — 1907. — Т. I. — Кн. 1. — Ч. 2. — С. 49).

Нова Дума і українці

Вперше опублікована в газеті: *Рада*. — 1907. — 15 лютого. — № 38. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський*. Автограф статті зберігається в *ЦДІАУЛ* (ф. 401, оп. 1, спр. 43, арк. 18–24).

Подається за першодруком.

Стаття написана відразу після оголошення результатів виборів до II Державної Думи Росії (20.02.–02.06.1907 р.). Автор розглядає проблему організації української парламентської фракції, її політичні орієнтири, програмні завдання. Паралельно М.Грушевський подав статті з цього питання до петербурзької газети “Товариш” під заголовком “Українці в новій Думі” (ввійшла до цього тому) та до ЛНВ під заголовком “При кінці року” (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 3–9). Справа українського представництва в новообраній Думі непокоїла М.Грушевського, який чимало зробив для активізації діяльності української фракції I Думи. У своєму щоденнику він писав: “Неприємно мене досить вразило, коли в справі заведення української групи в Думі збори [засідання З’їзду демократично-радикальної партії 24–26 квітня 1907 р. — *С.П.*] пішли всі проти моєї гадки. Пісначевський привіз листа й дуже розбурило мою душу — потягло в СПб, в думський вир” (*Грушевський М.* Щоденник 1904–1910 рр. // *ЦДІАУК*, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 148).

с. 11 ...склад нової Думи... — загалом у Думі налічувалося 518 депутатів, з них: соціал-демократів — 65, есерів — 37, народних соціалістів — 16, трудовиків — 104, кадетів — 98, правих та октябристів — 54, націоналістів — 76, безпартійних — 50, членів фракції “козака група” — 17. Див.: *Милюков П.Н. Вторая Дума.* — СПб, 1908.

Свідомих українців в нову Думу прийшло мало... — від 9 українських губерній було обрано 103 депутати, з них 47 — правих, 9 — безпартійних, 47 належало до опозиції. Від Волинської, Херсонської, Полтавської і Бессарабської губерній обрано майже всіх правих; від Чернігівської, Катеринославської, Харківської і Київської — майже всіх лівих. Зі свідомих українців серед новообраних депутатів оглядачі називали А.Гриневича та В.Вовка-Карачевського (див.: *Дорошенко В. З українського життя // Україна.* — 1907. — Т. I. — Кн. 2. — С. 97–98). Результати виборів по Україні (списки, соціальний статус, партійність) були опубліковані у газеті: Рада. — 1907. — 14 лютого. — № 37. — С. 3; 16 лютого. — № 39. — С. 1.

...такого числа членів Українського клубу, який мав він то-рік... — до складу української парламентської фракції I Державної Думи входило 44 депутати (голова I.Шраг, серед активних членів — П.Чижевський, В.Шемет, А.В'язлов, М.Біляшівський, М.Онацький, Г.Зубченко). Її діяльність широко висвітлювалася на сторінках тижневика “Украинский вестник”, ЛНВ, зокрема в статтях М.Грушевського “У українських послів російської Думи” та “З Державної Думи. З вражінн і помічень” (*Грушевський М. Твори: У 50 т.* — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 348–358).

... в сій Думі, не можна сподіватися — фракція II Думи, іменована як Українська трудова громада, почала формуватися з середини березня, остаточно організувалася 22 квітня 1907 р. До неї увійшло 47 членів, до бюро обрані Н.Довгополов, Ю.Сайко, А.Гриневич, В.Хвіст, М.Рубіс, С.Нечитайло. Органом фракції стала газета: Рідна справа / Вісті з Думи (з № 5 — Рідна справа / Думські вісті). Див.: *Лотоцький О. Сторінки минулого.* — Варшава, 1934. — Ч. 3. — С. 5–56; *Петлюра С. З українського життя // Україна.* — 1907. — Т. I. — Кн. 2. — С. 137.

с. 12 Зміст її був поданий мною у статті “Наши требования”... — див.: *Грушевський М. Твори: У 50 т.* — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 425–428. Проблема національної автономії вчений присвятив низку суспільно-політичних праць, видрукуваних на сторінках органу української парламентської фракції I Думи “Украинский вестник”. Статті увійшли до збірки “Освобождение России и украинский вопрос” (СПб, 1907).

З М І С Т

		с. текстів	с. ком.
<i>С.Панькова</i>			
ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО			
ПОМІЖ ДВОХ РЕВОЛЮЦІЙ (1907–БЕРЕЗЕНЬ 1917)		V	
Розділ I. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ З ПЕРІОДИЧНИХ			
ВИДАНЬ ТА ЗБІРОК (1907–1914)		1	
Наша газета		3	528
Маленьке бажання		6	531
[Лист проф. М.Грушевського до т-ва “Сокіл” у Львові в справі святкування ювілею Гадяцького трактату]		7	532
Вороги “руського народа”		8	533
Pro domo		9	535
Нова Дума і українці		11	537
Вражіння оптиміста		13	539
Українці в новій Думі		14	539
Шевченків день		16	541
Утраквізація чи розділ університету?		17	541
Меморіал Товариства до міністра освіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові		20	543
На спомин Миколи Костомарова († 7 цвітня 1885 р.)		23	545
Польський законопроект автономії й українці		25	546
Крашаночка		27	547
Геть з рутенством!		29	547
Повернення Холмщини		33	548
Спустошене життя		35	549
До справоздання з другого засідання Українського наукового товариства в Києві		38	550
Злобна напасть		39	551
Праве українство		44	561
Святий вечір		46	563
Кінець “польської інтриги”		48	564
В оборону книги		52	566
Андрій Потоцький про українські відносини з р. 1659		55	569
Час не жде!		58	569
Початки Січі		62	574
Україна, Білорусь, Литва		65	575
Наша школа		69	577
Холмщина (Головні моменти в історії її приналежності)		74	579
За рідну школу		78	579
Невідклична справа		80	581
В університетській справі		83	581
Ще до реформи “Просвіти”		84	583
Українці		86	585
Україна і українство		130	592
З національної тематики. До питання про національно-територіальну автономію		144	593

Завдання дня	161	595
На новому шляху (З приводу думських виступів з українського питання)	163	596
Перед осінніми зборами академічної молодіжі	171	599
В обороні правди	175	601
Нові гасла	200	610
Раз добром налите серце	204	611
Чергове питання	206	614
Розділ II. ЗБІРКА СТАТЕЙ “ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ Й УКРАЇНСЬКУ СПРАВУ: СТАТТІ Й ЗАМІТКИ” (1907)	211	615
Розділ III. СТАТТІ З НАРОДНИХ ГАЗЕТ “СЕЛО” ТА “ЗАСІВ” (1909–1912)	231	617
ВСТУПНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ	233	
До наших читачів	233	618
В єднанні сила	235	619
Століття Фінляндії	237	619
Робітничі товариства	239	619
Про врожай	240	620
Про робочі спілки	241	620
Просвітні товариства і гуртки	243	620
Закон про свободу віри	245	620
Ще про врожай	247	620
Палення трупів	249	621
Про робітничі товариства	250	621
Про права жінок	252	621
Убожіє край!	253	621
Тіснота товариствам	254	621
На свята	255	621
Пам’ятник Шевченку	257	622
На Новий рік	258	623
Забагато свят	260	623
Хочуть скасувати козаків	261	623
Против п’янства	262	623
Як живеться газетам в Росії	264	624
Торішній урожай	265	624
Маньчжурська справа	267	624
Об’єднуються	269	624
Українське свято	271	624
Українські свята і українські будні	273	625
Нема права	274	625
Великодні з’їзди	275	626
Важна справа	277	626
З Новим роком!	278	627
До наших читачів	280	627
До наших читачів	282	628
Видавництво імені С.Ф.Грушевського	284	628
З Новим роком!	285	629
Чорна згряя	286	629
До читальників	287	629

ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ	288	
Іван Франко	288	630
Володимир Винниченко	290	630
Гетьман Петро Дорошенко	291	631
Микола Лисенко	295	631
Князь Костянтин Острозький	296	633
Гетьман Петро Сагайдачний	298	633
Вол[одимир] Антонович	301	633
Георгій Кониський	303	634
Селяни-мистці	305	634
Микола Костомаров	306	635
Марко Кропивницький	308	635
Пантелеймон Куліш	309	635
Павло Полуботок	312	637
Осип Бодяньський	316	637
Князь Роман	318	638
Іван Нечуй-Левицький	320	638
Олександр Кониський	322	639
Олександр Кістяківський	323	641
Шевченко і українська минувщина	324	641
ІСТОРИЧНІ МІСТА ТА ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ	328	
Пам'ятник Шевченку	328	642
Січ Запорозька	337	644
Могила Сірка	339	644
Київ	341	645
Болди	343	646
Олегова могила	344	646
Львів	345	646
Аскольдова могила	348	646
Ржищів	350	646
Чернігів	351	647
Перемишль	353	647
Церква св. Василя в Овручі	356	647
Луцьк	357	647
Мстиславова церква в Володимирі-Волинським	359	647
ІСТОРИЧНІ СЮЖЕТИ	361	
З Хмельниччини	361	648
Дума про Ганжу Андібера, гетьмана запорозького	364	648
Україна	366	648
Наші люди з карпатських сторін	372	648
Галицький сойм	374	649
У сибірських нетрях	378	649
Розділ IV. ЗБІРКА СТАТЕЙ “ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ І УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ” (1912)	379	649
Шкільна мова	382	651
Законопроект про учення українською мовою	383	652
Українське письменство	385	652

Не порозумнішали	388	653
Не дозволяти!	390	653
Колишня освіта і теперішня темнота	391	653
Шкільна справа в Галичині	393	653
За український університет	395	654
Промовили	397	655
За слова і букви	398	655
Великдень	401	655
Російська академія наук про українську мову	402	655
Мова українська і руська	404	656
Мова панська і мужицька	407	656
Розуміють	409	656
Інородці	411	656
Розділ V. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ ПЕРІОДУ		
ЗАСЛАННЯ (1915–БЕРЕЗЕНЬ 1917)	413	
У річницю війни	415	657
Тлінний прах	418	658
На роздоріжжі	424	661
Зайві сумніви	428	662
З українського життя	431	664
З українського життя	435	666
З українського життя	439	667
З українського життя	443	668
Новий рік	447	668
Камінь спотикання	451	669
Камінь наріжний	456	670
Про великий і малий націоналізм	461	672
Ще про великий і малий націоналізм	466	673
Як розуміти?	472	673
Кілька слів про українство	475	675
Світлій пам'яті Івана Франка	481	679
Українство і російська преса	486	681
Проголошення польської самостійності	493	683
Розширення автономії Галичини. Смерть ціс[аря] Франца-Йосифа	495	684
Незалежна Польща й автономна Галичина	503	686
На Святвечір	512	687
Перспективи нового життя	513	689
На страшний суд	521	690
Чергова справа	522	690
КОМЕНТАРІ	528	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	693	
ПОКАЖЧИК НАЗВ	741	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	755	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	767	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 3

Серія “Суспільно-політичні твори (1907—березень 1917)”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>А.Митник, Н.Олійник</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 04.04.2005. Підп. до друку 03.12.2005.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 63,85.

Умовн. фарбовідб. 64,25. Обл.-вид. арк. 56,39. Наклад 5000 прим.

Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22. Вид. № 22. Зам. 147-5.

Державне спеціалізоване видавництво “Світ” 79008 м.Львів, вул.Галицька, 21

www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м.Львів, вул.Зелена, 20

- Грушевський М.С.**
Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907—березень 1917)”. —
2005. — 792 с.
ISBN 966-603-223-6; 966-603-453-0 (т. 3).

Третій том серії “Суспільно-політичні твори” 50-томного зібрання праць М.Грушевського хронологічно пов’язаний з попереднім томом. У ньому вміщені статті історика, друковані в періодичних виданнях від 1907 р. до початку Української революції (березень 1917 р.). Сюди увійшли публікації з “Ради”, “Діла”, “Села”, “Засіву”, “Української життя” та ін., а також низка маловідомих публіцистичних праць, виявлених під час упорядкування тому.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-453-0 (т. 3)